

2. OBSAHOVÁ STRÁNKA JAZYKOVÉHO POJMENOVÁNÍ

- 2.1 Sémantické jádro
 - 2.1.1 Vágní obsah dětských slov
 - 2.1.2 Vývoj pojmu u dítěte
- 2.2 Sémantická situace
 - 2.2.1 Významová asociace
 - 2.2.11 Paronymická atrakce
 - 2.2.2 Stylistické zařazení

Při klasifikaci obsahové stránky jazykového pojmenování přihlídneme jednak k sémantickému jádru, jednak k sémantické situaci a jejich uplatňování v jazycích obecně, hlavně pak v řeči dítěte.

2.1 SÉMANTICKÉ JÁDRO

Srovnávací studium sémantického jádra ukazuje, že pojmenování sama o sobě mají v různých jazycích různou obsahovou určitost. Zásadně lze proklamat, že jazyky typu analytického se vyznačují menší obsahovou určitostí (jako příklad lze uvést angličtinu, kde se malá obsahová určitost projevuje velmi výrazně, sr. např. anglické sloveso „to put“), zatímco u jazyků syntetických je obsahová určitost podstatně vyšší (sr. např. český ekvivalent anglického slovesa „to put“ = „položít“).

Srovnáme-li míru určitosti v promluvách českého dítěte a v promluvách dospělého, je evidentní, že dětská pojmenování (a to nejen v češtině, jak ukážeme v následujícím paragrafu) jsou zpravidla méně určitá než jejich ekvivalenty v řeči dospělých. A právě tato nižší obsahová určitost dětských slov je jedním ze závažných ukazatelů toho, že dítě si neosvojuje nový pojem v celém bohatství jeho obsahu najednou, ale naopak, že osvojení pojmu představuje dlouhodobý proces, v němž se z počátku dostávají do obsahu pojmu nejednou znaky náhodné a souvislosti značně zjednodušené.

V paragrafu 1.2.2 jsme se zmínili o jevu, že dítě použije jediného pojmenování pro řadu nejrůznějších pojmů i o Vygotského interpretaci tohoto jevu jako „řetězového komplexu“. Nicméně i toto vysvětlení považují někteří psycholingvisté za interpretaci zjednodušenou. McNeill (1970, 24) např. zastává názor, že dítě při realizaci slova nesleduje pouze akt pojmenování toho kterého předmětu, nýbrž pronáší holofrázi, tj. slovo, reprezentující celou větu. Tak „voda“ v ústech dítěte může znamenat konstatování „*jsem ve vodě*“, „*chci se koupat*“, „*něco spadlo do vaničky*“, „*dej mi napít*“ atp. Jinými slovy, McNeill předpokládá, že dítě ovládá nejrůznější gramatické vztahy již v období, kdy je slovně dosud nevyjadřuje. Dokladem toho jsou zdánlivé misinterpretace slov jako: dítě pronese náležitý výraz „*pálí*“ (tj. ekvivalent anglickému „*hot*“, ev. německému „*heiss*“), sáhne-li na něco *horkého*, jako kamna, šálek s horkým nápojem, horkou lžičku v polévce. Stejného označení však použije i tehdy, pojmenovává-li kamna *studená*, prázdný, tedy studený šálek, studenou lžičku. Proč tak činí? McNeill má za to, že dítě výrazem „*pálí*“ nevyjadřuje jen označení horkých předmětů, ale ukazuje i schopnost diferencovat, který z předmětů může být horký. Toto tvrzení je, podle našeho názoru, přehnané; odhaluje, nicméně fakt, že jednoslovné promluvy představují více než prosté pojmenování a že jejich analýza není zdaleka jednoduchá. Jejich význam se totiž mění v různých situacích a v různých vývojových stadiích. Pronese-li např. 16měsíční dítě holofrázi „*máma*“, jde nepochybně o prosté konstatování „*To je maminka*“. Bloomová z univerzity kolumbijské (1973, 140) však ukazuje, že její 19měsíční dcera vyjadřuje výrazem „*mummy*“ jistou interakci mezi matkou a okolím; prozrazují to příklady jako: dítě vysloví „*mummy*“ a ukáže na kávový šálek. Co má dítě v této situaci na mysli? Prosté oznámení, že je to šálek maminčin nebo výzvu, aby se maminka napila, aby dala napít jemu? Podobné příklady lze najít snad u každého dítěte nejrůznějších národností. Vágní obsah je jejich společným jmenovatelem. Interpretace je obtížná již proto, že dítě se nesnaží v dané situaci objasnit, co má na mysli a dospělý, a to i zkušený pedolinguvista, může než odhadovat; a není vyloučeno, že vidí v dětské promluvě to, co sám chce vidět. Odtud tolik rozdílných pohledů a interpretací dětských promluv. A i když lze v podstatě souhlasit s obecně přijímaným názorem, že období jednoslovných promluv je z hlediska studia gramatického vývoje nezajímavé, jeho důležitost spočívající v tom, že odhaluje zkušenost dítěte při osvojování pojmů, je nesporná. A tady, podle našeho názoru, je daleko důležitější než věk dítěte bohatost mluvních vzorů, které dítě slyší ve svém jazykovém okolí a charakter konverzace, kterou dospělý s dítětem vede. Prostá otázka „*Kdo to je*“ evokuje pochopitelně odpověď „*máma*“ – ať ze strany dítěte nebo dospělého. Použije-li však dospělý i náležitě expanze jako „*Ano, to je maminka*“; „*maminka pije kafičko*“; „*maminka vaří polivečku*“, „*maminka má miminko*“ apod., pak dítě po-

chopitelně vedle fixování pojmů zvládá i náležitě gramatické vztahy a možné souvislosti.

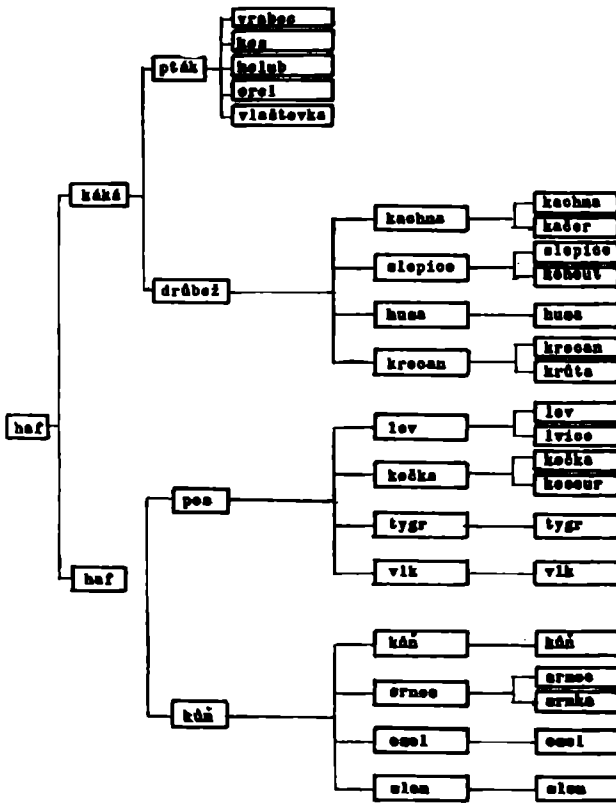
2.1.2 VÝVOJ POJMU U DÍTĚTE

O vývoji pojmů u dítěte bylo prosloveno mnoho teorií, které vesměs usilují o vystižení podstatných znaků a vývojových zákonitostí při jejich osvojování.¹¹ Konkrétní psychologické výzkumy přinášejí stále nové poznatky, přispívají k ověřování, k precizování a nejednou i k vyvracení jednotlivých teorií. Shodu je však možno konstatovat v tom smyslu, že si dítě osvojuje pojmy jednak tvořivým myšlenkovým zpracováním osobních zkušeností, jednak přebíráním obsahu pojmů vytvořených společností. Typickým prvkem je etapovost, která v podstatě probírá od převahy názorových vlastností nad podstatnými znaky až k převládání podstatných abstrahovaných znaků. V této souvislosti nelze ovšem nepřipomenout Jurčovu teorii protisměrného vývoje pojmů (M. Jurčo, 1964, 183–185), která nepochybně správně vyzvedá skutečnost, že se u dítěte obsah pojmů formuje současně dvěma směry, a to jednak na podkladě *primárního osvojení obecného znaku*, k němuž se jednotlivé vlastnosti předmětů postupně přiřazují, jednak na podkladě *zobecňování* – tedy od jednotlivého k obecnému.

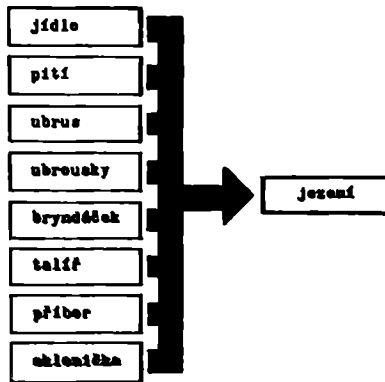
Jurčova teorie, promítnuta do jazykového vývoje dítěte, umožňuje jak vysvětlení postupné diferenciaci obecniny, sr. např. primární interjekci „*haf*“ (§ 1.2.2) a její postupné štěpení, které jde ruku v ruce s poznáváním jednotlivých vlastností, na základě nichž dítě začne odlišovat zvířata čtyřnohá od dvounohých, velká od malých, domácí od divokých a uvnitř dané kategorie si pak postupně osvojí náležitá pojmenování jednotlivin, tak vysvětlení vysokého stupně abstrakce, kdy pozorované dítě např. výrazem „*jezení*“ pojmenuje prakticky kterýkoliv již známý předmět, který je asociativně spjat s *aktem jídla a pití*, viz následující tabulky.

Tabulka první pak vedle postupné diferenciaci přesvědčivě ukazuje, že dítě rozlišuje a používá odlišného pojmenování tam, kde se zvířata od sebe viditelně liší, viz „*slepice*“ – „*kohout*“, „*lvice*“ – „*lev*“, „*krůta*“ – „*krocán*“, „*srnec*“ – „*srna*“ atp., zatímco u výrazů, v nichž se páry od sebe vnějšími znaky podstatně neliší, rodový rozdíl ignoruje. Podobně je tomu ostatně i v řeči dospělých. Přesto, že čeština má zvláštní termíny pro reprezentanty rodových tříd u zvířat, užívá jich celkem sporadicky a většinou pouze v jazyku odborném, viz „*slonice*“, „*vlčice*“, „*fena*“, „*houser*“ apod. Zdánilivě výjimečné příklady, viz „*kočka*“ – „*kocour*“, „*kachna*“ – „*kačer*“ nevyjadřují, jak ukazuje obsahová analýza dětských promluv, rozdíl rodové, ale rozdíl zvíře – zvíře personifikované, sr. „*kachna, kačenka*“ – „*Kačer Donald*“, „*kočka*“ – „*Kocour Mikeš*“.

¹¹ Podrobněji k těmto otázkám sr. L. Monatová, „*Utváření pojmu u dětí*“, SPFFBU I 8, 1973, s. 63–89.



diferenciace obecniny



robačství jednotlivin

2.2 SÉMANTICKÁ SITUACE

Sémantickou situací jazykového pojmenování u dítěte rozumíme dvě věci: a) různé typy asociací, b) stylistické zařazení.

2.2.1 ASOCIACE,

a to především asociace významová, hraje nemalou roli v lingvistické charakteristice kteréhokoliv jazyka. Projevuje se zejména v tom, že některé vlastnosti dané mimojazykové skutečnosti vystupují do popředí a může jich být použito – podle asociačních vztahů – k účelům jednak přirovnávacím, jednak pojmenovávacím. Přitom u různých jazykových společenství může – a zpravidla je – kladen důraz na vlastnosti různé, sr. české „*sametový hlas*“ s anglickým „*creamy voice*“ (tj. smetanový hlas), české „*hustý déšť*“ s anglickým „*heavy rain*“ (tj. těžký déšť) apod. Známé jsou i různé interpretace ustálených rčení v různých jazycích, sr. české „*spát jako dudek*“ s angl. „*to sleep as a log*“ (tj. jako kláda), s francouzským „*dormir comme une souche*“ (tj. jako pařez), se španělským „*dormir como un lirón*“ (tj. jako plch), s rumunským „*a dormi bușteau*“ (tj. jako poleno); podobně rčení „*hluchý jako pařez*“ interpretuje angličtina jako „*stone-deaf*“ (tj. jako kámen), francouzština jako „*sourd comme un pot*“ (tj. jako hrnec), španělština „*sordo como una tapia*“ (tj. jako stěna); české „*být v něčem až po uši*“ vyjádří Francouz „*être jusqu'au cou*“ (tj. po krk), Angličan pak „*to be up to the eyes*“ (tj. až po oči) atp.

V dětské řeči se objevuje celá škála nejrůznějších slovních kombinací, které vznikají hypostazí určité vlastnosti a slouží jak k účelům pojmenovávacím, tak k účelům srovnávacím. Dítě zpravidla přejímá z dětských říkánek, pohádek a písniček sousloví jako „*liška ryška*“, „*zajíček ušáček*“, „*medvěd vsechnysněd*“, „*holič mydlinka*“, „*krejčík jehlička*“; „*kluk jak buk*“, „*měsíc jako rybí oko*“, „*černý jako havran*“, „*bílý jako sníh*“ a analogicky podle nich vytváří nová a nová, přičemž nejednou volí za základ ty vlastnosti, které k podobným účelům v řeči dospělých využívány nejsou, sr.

„*ježák pichák*“, „*pesáček chlupáček*“, „*čápáč noháč*“, „*hrníček kafiček*“, „*nožáček řezáček*“; „*měsíček jako lívaneček*“, „*mokrej jako hastrmánek*“, „*bílej jako mlíčko*“ atp.

Hypostazí charakteristiky zvukové pak dítě vytváří a používá, většinou v souladu s výrazy z konverzace dospělých s dětmi, popřípadě z dětské literatury, sousloví jako:

„*žába kuňkalka*“, „*pejsek hafáček*“, „*ptáček zpěváček*“, „*kočička mňoukalka*“, „*medvěd bručoun*“, „*slepička kdákalka*“ ap.

V nejednom případě se setkáváme s jevem, že dítě použije pouze druhou složku sousloví, tedy původní determinans, zatímco složku první, tj. původní determinandum, prostě vynechá, sr. doklady

„*pichloun*“, „*jehloun*“ = ježek, „*noháč*“ = čáp, „*kvákalka*“ = kačena, „*ucháč*“ = zajíc, „*paroháč*“ = jelen.

Podobného původu jsou zřejmě výrazy „malovátko“ (= název pro chlapce, který rád maluje) a „klouzátka“ (= brusle). Zajímavým myšlenkovým postupem vznikla pojmenování „habr“ (tj. velbloud) a „vlásk“ (tj. lev). Při pohledu na velblouda dítě evidentně nejvíce zaujal hrb, jímž se toto zvíře výrazně odlišuje od zvířat ostatních. Pro spontánní pojmenování mu proto postačí hypostaze této vlastnosti; nesprávný tvar je způsoben jednak změnami fonetickými (metateze a aplikace svarabhaktického vokálu), na druhé straně se však nevylučuje možnost, že dítě již někdy před tím výraz „habr“ (jako název stromu) slyšelo a použilo tedy ad hoc známého zvukového obrazu v naprosto odlišné situaci.

U výrazu „vlásk“ byl pak způsob tvoření asi následující: vedle běžného pojmenování „lev“ používá dítě také jeho augmentativum „lvák“ (viz § 4.3.22), které mu – na určitém stupni gramatického vývoje – slouží jako prostředek k vyjádření jednak velikosti, jednak pejorativnosti. Působením metateze pak došlo ke zrušení pobočné slabiky a vznikl tvar „vlák“. Svarabhaktické -s- je nepochybně vyvoláno asociací s „vlásky“ – jde tedy opět o hypostazi charakteristické vlastnosti (na lvu dítě nejvíce upoutá hřívá – kterou ve stávajícím stadiu mluvního vývoje pojmenovává výrazem „vlásky“ stejně jako „chlupy“ u zvířat a „vlasy“ u lidí (viz § 1.1.3).

2.2.11 Shora uvedenými příklady se dostáváme k jevu, který se v jazykovědné terminologii obvykle nazývá paronymická atrakce a který patří nesporně k jednomu z typických rysů při charakteristice dětského způsobu pojmenovávání.

Asociací, zvukovou nebo vizuální, použije dítě výrazu známého pro pojmenování nové, jehož náležitou realizací slyší – nebo vidí – poprvé. Např. v dětské říkávce „Řežme dříví na polínka“ městske dítě reprodukuje zcela neznámý, nic nenapovídající výraz „polínka“ jako „Olinka“, jindy jako „kolínka“, jinými slovy, použije výrazů, které zná a které jsou bezprostředně spjaty s jeho jazykovým okolím.

Podobných dokladů lze nalézt ve slovní zásobě celé řady, sr. např. „cibula“ (místo náležitého *cirkula* = cirkulárka), „revmatorium“ (místo *kre-matorium*), „promíchat“ (místo *promítat*), „vopšit kožich“ (místo *bobří kožich*), „solnička“ (místo *soudnička*), „štětečka“ (místo *všetečka*) atp. a zmiňují se o nich ve svých pracích mj. O h n e s o r g (1959), C a z a c u (1957), Č u k o v s k i j (1965) a W e i r o v á (1962). V raných vývojových stádiích lze pojmenování tohoto druhu vysvětlit na základě nehotové dětské řeči jak v plánu foneticko-fonologickém, tak gramatickým a lexikálním. Doklady na působení paronymické atrakce se však objevují v řeči dítěte i tehdy, kdy se dá předpokládat, že dítě již zvládlo zvukovou, gramatickou i sémantickou stránku svého mateřského jazyka. Staré zvukové, resp. vizuální obrazy nicméně i nadále způsobují, že – zejména u slov synchronicky cizích nebo u odborných termínů – dítě reprodukuje (případně čte) mu dosud neznámý výraz „konsonant“ jako „kosmonaut“ (který, ač rovněž synchronicky cizí, má daleko vyšší frekvenci a je dnešním dětem velmi

blízký), podobně pak výraz „vokály“ jako „volali“, „Válka s mloky“ jako „Válka s mraky“, „Rýn nad Mohanem“ jako „Rýn nad Mohamedem“ atd.

Neméně zajímavé jsou i doklady, kde o reakci dítěte rozhoduje asociace sémantická, sr. reakci dítěte na oznámení, že na návštěvu přijde pan Lupač: „A neukradne nám něco ten pan Lupač“ (asociace „lupič krade“). Kombinovaný asociální charakter pak mají dětské dotazy, resp. komentáře jako: „A každej voják se bojí?“ (voják = boják = ten, kdo se bojí); „Proč se říká televize, když tam nejsou vidět telátka?“ „Aspirant je asi nemocnej, musí papat aspirinky“; „Motýlek (tj. deminutivum motelu) je hotel pro motýlky“; „V kanceláři (= kalendáři) jsou napsané dny“; „Pecilínek (= penicilin) je malinkej chlebiček“ (=deminutivum od „pecen“) atp. Snaha po příslušné motivaci je pak patrná v dokladech jako: „Lyže se jmenujou proto, že ližou sněh“; „Malinkí králíčky jsou slepí, protože mají slepený očička“; „Okno se jmenuje proto, že se dívá ven“; „Ten krém (na opalování) se jmenuje hormocit proto, že je cítit horama“ atp.

2.2.2 STYLISTICKÉ ZAŘAZENÍ JAZYKOVÝCH POJMENOVÁNÍ

Otázky, týkající se stylistického zařazení daného jazykového pojmenování, jsou další zajímavou kapitolou v lingvistické charakteristice slovní zásoby. Je nesporné, že každé pojmenování náleží k určité lexikální vrstvě (spisovné, obecné, hovorové, vulgární) a nedodržování běžné konvence v tomto směru působí velmi nelibě, pokud ovšem nejde o úmyslnou aktualizaci slohu.

Dětská řeč představuje jakýsi druh uměle stylizovaného jazyka již ve své podstatě. Její typickou charakteristikou je intimní, citové a především dětské zabarvení, které prolíná celou slovní zásobou. Ta se v nejranějším vývojovém období skládá především z interjekcí a tzv. dětských slov, pro něž angloamerická pedolinguvistika rází výstižný název „nursery forms“ pedolinguvistika německá pak „Ammensprache“. Jejich fonémový repertoár je značně omezen, tvoří se zpravidla iterací slabik a jsou většinou neohybná. Tyto jejich distinkce jsou obzvláště patrné na výrazech, které slouží k označení rodičů, resp. prarodičů, viz. „mama“, „papa“, „tata“, „baba“, „dača“ ap. Až překvapivá je jejich univerzální stejnorodost v různých jazycích.¹² Ani ostatní dětská slova se však svou strukturou od rodičovských termínů příliš neliší, sr. „pápá“, „háhá“, „hajjá“, „hapá“, „hachá“, „bumbá“, „kaká“, „houpá“ apod. stejně jako struktura většiny onomatopoi, sr. „búbú“, „bébé“, „mémé“, „káká“, „hudry hudry“ apod.

¹² K této otázce sr. R. Jakobson, (1962, 538–549), kde autor referuje o statistickém výzkumu termínů k označení rodičů, který prováděl G. P. Murdock. — Sr. též Ch. A. Ferguson (1964, 104), který mluví o univerzálním a internacionálním charakteru dětského jazyka.

Dětská slova užívá ve svých mluvních projevech nejen dítě, nýbrž i dospělý ve snaze přizpůsobit se ve vzájemném rozhovoru co nejvíce verbálnímu chápání i vyjadřovacím schopnostem dítěte. Stejnými pohnutkami jsou vedeni i spisovatelé dětské literatury, kteří je velmi často používají v pohádkách a dětem určených básničkách a říkánkách. Psané slovo tu má funkci analogickou slovu mluvenému: zpřístupnit co nejvíce vlastní obsah textu dětské psychice, zintimnit ho, učinit co nejatraktivnějším.

A není jistě bez zajímavosti, že mnohá dětská slova se udržují perseveraci ve slovníku dítěte i tehdy, kdy jeho slovní zásoba se svým složením přibližuje slovní zásobě dospělých. Nicméně v jistých situacích se dítě jakoby vědomě vrací zpět a používá svá první dětská slůvka v celé jejich fonetické i gramatické nedokonalosti. Je tomu tak příkladně tehdy, kdy si „hraje na malého“, kdy rozpráví s mladším sourozencem a snaží se mu maximálně přizpůsobit. A nejsou výjimečné ani doklady, v nichž dítě úmyslně použije v této situaci i fonetických prostředků jako je palatalizace, labializace, nadměrná kvantita, které expresivnost dětských slov dále zvyšují.

Zcela podle očekávání a v souladu s faktem, že dětská řeč je silně expresivní již svou podstatou a že expresivita ztrácí postupem doby účinnost a hledají se proto prostředky nové, nacházíme ve slovní zásobě dítěte celé řady neologismů, jejichž cílem je expresivitu nejen uchovávat, ale i dále stupňovat. Jedním z velmi častých prostředků je iterace, případně reduplikace slabik nebo slov, většinou interjekčního původu, připojovaná k slovesnému tvaru, sr.

„Dupám dupy dupy dup“; „Šlapu šlapy šlapy šlap“; „Skákám hopsa hejsa hop“; „Kucám kuci kuci kuc“; „Brmbám brm brm“; „Dědek heká uf uf uf“; „Zpívám la la la lá“ atp.

Pěkným dokladem je i dětské tvoření záporu. Vedle jednoduché záporky „ne“, kterou v počátečních fázích mluvního vývoje klade dítě postpozitivně, se postupně objevují jednak iterace této záporky, často zesílené rázem, sr. „papat ne a ne a ne“, jednak nejrůznější nové výrazy, většinou tvořené ad hoc vkládáním nejrůznějších infixů, resp. připojováním sufixů, a to nezřídka k slovními základům, které v tomto smyslu v řeči dospělých využívány nejsou, sr.

„Nespapám ani ň“, „ani ničko“, „ani drobulíneček“, „ani kapinečku“, „ani maluninenenkou kapinenečku“ atp. (podrobněji viz § 3.3). Tento způsob tvoření záporu i jeho postupné zesilování musí nutně připomenout vývoj negace ve francouzštině k nynějšímu stavu (tj. původní záporka „ne“ + různé záporné částice jako „pas“, „point“, „goutte“, „mie“, označující malé věci nebo jejich malé množství či míru, přičemž první dva výrazy, i. e. „pas“ a „point“ se staly povinnou složkou dnešního francouzského záporu).

Chování českých dětí jasně ukazuje, že přídavná zesilující slova chápou jako prostředek ke stupňování, nikoliv tedy slova s přesným sémantickým

tickým vymezením. Jsou používány totiž nejen v záporu, ale i ve smyslu pozitivním, sr.

„*Dáš mi to, ano, dáš mi aspoň kapinku, kousínek, kousíneček, drobíneček*“; „*Pohoupej mně trošku, trošínečku, malinenko, chvílinečku*“ atp.

Na shora uvedených příkladech jsme se pokusili ukázat alespoň některé z výrazových prostředků, které signalizují expresivní ráz dětské řeči. K nim pak navíc přistupují i náležitě augmentované vlastnosti prozodické, jako je přízvuk, důraz, melodie a kvantita a v poslední řadě i projevy mimojazykové, jichž dítě v bohaté míře využívá. Všechno to vtiskuje řeči dětí v mnohem vyšším stupni než u dospělých expresivní a zároveň dynamický ráz, bezprostředně spjatý s činností.

